
Ю.В. Діденко

канд. геол. наук,
учений секретар Науково-видавничої ради НАН України
e-mail: Didenko.Y@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1198-6157>

ІНІЦІАТИВА ЄВРОСОЮЗУ ЩОДО ВІДКРИТОГО ДОСТУПУ ДО НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ І ДОЦІЛЬНІСТЬ ЇЇ ПІДТРИМКИ В НАН УКРАЇНИ

<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.391.020>

Коротко окреслено історію виникнення ініціативи відкритого доступу. Розглянуто негативні та позитивні аспекти його запровадження в Україні. Запропоновано рекомендації для здійснення на рівні НАН України науково-видавничої діяльності на засадах відкритого доступу.

Ключові слова: відкритий доступ, Будапештська ініціатива відкритого доступу, план S.

Історія. Уперше масштабно принципи усезагальної доступності опублікованих результатів наукових праць задекларувала Будапештська ініціатива відкритого доступу [1]. На початку 2002 року було оприлюднено відповідний документ як результат роботи конференції, скликаної Інститутом відкритого суспільства. Відповідно, Фонд Сороса проспонсорував цю ініціативу тримільйонним доларовим грантом.

Цей перший документ передбачав свідоме розміщення науковцями власних прорецензованих експертами публікацій в Інтернеті з дозволом на читання, завантаження, копіювання, поширення, роздруковування, приєднання до повних текстів статей, введення до різноманітних покажчиків і баз, лишень не з комерційною метою. Автору у такому випадку залишається право контролювати цілісність своєї роботи і право на обов'язкові посилання. Механізми контролювання не прописані.

Природно, що після відкриття першого ж масиву публікацій виникла потреба у боротьбі з плагіатом.

Від того часу паралельно і вільно співіснували професійні видавці та апологети відкритого доступу. Рух до відкритого доступу, підтримуваний, зокрема, Фондом Сороса, намагався залучати ширше коло видань, авторів, наукових і навчальних установ різними шляхами. Наприклад, поширеною стала така умова отримання грантового фінансування від деяких фондів: отримав-

ши результати за грантом, дослідник повинен їх оприлюднити у відкритому доступі.

З реакцією не забарились професійні видавці. Залишивши як активну практику закритий доступ за передплатою на видання та цілі колекції у паперовому та електронному вигляді, вони запровадили можливість часткового закриття статей. У цьому випадку закриті статті користувач може купувати по одній, а за потреби відкрити статтю автор має заплатити за розміщення публікації у відкритому доступі. Так постали гібридні моделі наукових періодичних видань.

Водночас видавці доклали значних зусиль до якнайширшого упровадження бібліометричних і наукометричних показників як критеріїв ефективності наукової праці, тобто підстав для розподілу фінансування.

Таким чином наукова спільнота опинилась на перетині фінансових інтересів видавців, фінансування яких залежить від умов провадження наукових досліджень, і інтересів державних і недержавних фондів, які фінансують наукові дослідження.

Стан сьогодні. План S [2]. Ініційований асоціацією *Science Europe* у вересні 2018 року цей план передбачає, що після 1 січня 2020 р.¹ усі результати наукових досліджень, що фінансуються за рахунок державних грантів, наданих національними та європейськими дослідницькими радами та фінансовими організаціями, повинні публікуватися виключно у журналах відкритого доступу, або на відповідних відкритих платформах.

Цю ініціативу підтримав Фонд Сороса та спонсори з 13 європейських країн. Також підтримувати план зголосились уряди кількох держав, наприклад Нідерландів та Великої Британії.

Фактично, програми, фінансовані у межах «Горизонт 2020», уже діють відповідно до плану S.

Основу плану становлять 10 принципів, по факту — вимог до забезпечення фінансування і дотримання авторського права. Наприклад, фінансові витрати на публікацію у виданнях відкритого доступу стандартизовані у всіх країнах ЄС, а гібридна модель видань протирічить принципам плану. Водночас зазначено: оплату публікацій здійснюватимуть фонди та дослідницькі організації, а не окремі дослідники — з розпливчастим реверансом: «там, де це можливо». Авторське право є необмеженим, а розміщені в Інтернеті матеріали мають бути під відкритою ліцензією *Creative Commons* [3].

¹ 31 травня організація *cOAlition S*, яка ініціювала план План S, офіційно повідомила, що здійснення плану відкритого доступу S відкладено до 2021 року, щоб дозволити дослідницькій спільноті адаптуватися. Крім того, внесені зміни до самого плану. Зокрема, під час вирішення, кого фінансувати, європейські дослідницькі агентства будуть ігнорувати престиж журналів, у яких публікуються дослідники, тому що система винагороди в значній мірі залежить від публікації у високореєтингових престижних журналах. Також агентства не будуть встановлювати верхню межу вартості публікації в журналах відкритого доступу.

Наполягаючи на розміщенні прорецензованих експертами і підготовлених професійними видавцями версій, план S визнає пріоритетним так званий золотий доступ — тобто відкритих професійних видань і ресурсів. Авторське самоархівування є ознакою перехідного періоду.

Також науковий журнал повинен бути зареєстрованим у Директорії журналів відкритого доступу DOAJ [4], і там, де це можливо, витрати на публікацію у відкритому виданні покриватимуть Фонди або університети, але не окремі дослідники. Усі вчені повинні мати можливість опублікувати свою роботу у відкритому доступі, навіть якщо їхні установи мають обмежені можливості.

Фактично, для Європейського Союзу як ініціатора Плану S питання запровадження відкритого доступу є передовсім питанням перенаправлення фінансових потоків, які так чи інакше мають сприяти розвитку науки. Якщо раніше держави і різноманітні фонди фінансували бібліотеки, у тому числі бібліотеки університетів, щоб вони могли передплачувати готові видання, інформаційні ресурси, бази у професійних видавців, тепер вони будуть фінансувати дослідницькі організації, щоб вони могли оплачувати оприлюднення наукових публікацій. Тобто раніше за публікацію видавцю платив читач, а після запровадження плану S за публікацію має платити автор.

План S зустрів спротив видавців наукової продукції, які не хочуть забезпечувати повністю відкритий доступ і втрачати читацьку передплату, зокрема спротив найстарішого у світі видавництва *Elsevier*, а також численних науковців, які прагнуть зберегти свободу і самостійно обирати видання і визначати спосіб представлення результатів власних наукових досліджень світові.

Що в Україні. Зачувши про відкритий доступ, Україна одразу проголосила на різних рівнях бажання долучитись до ініціативи. Водночас захід, який у березні відбувся у Міністерстві освіти і науки України і був названий «Національний репозитарій академічних текстів та цифрові сервіси відкритої науки», засвідчив, що навіть у керівній із цього питання організації не розуміють засад, умов, потреб і ризиків запровадження відкритого доступу. Або свідомо не хочуть озвучувати наявні проблеми.

Негативні аспекти запровадження відкритого доступу.

Перше. Для того, щоб автор міг оплатити свою публікацію, у тому числі розміщення її у відкритому доступі, він повинен мати для цього кошти. Чинне законодавство України не передбачає можливості офіційної оплати публікацій ні у вітчизняних, ні, тим більше, у закордонних виданнях.

Друге. Право автора, його захист від спекулювання користувача, повинні забезпечувати ліцензії відкритого доступу *Creative Commons*. Вони є електронними. В Україні усі договори, укладені не у письмовій (паперовій) формі, є нікчемними. Тобто ці ліцензії перебувають поза законодавчим полем нашої держави. Так само нелегітимними є в Україні і оферти — договори приєднання, якими автор може підтвердити свою згоду на оприлюднення статті у закордонному журналі.

Третє. Усі питання щодо розміщення публікацій у різних виданнях, обмін авторами і статтями із забезпеченням фінансових пільг у ЄС будуть вирішуватись за допомогою угод між видавцями. В Україні, по факту, немає повноправних видавців наукової літератури. Наприклад, ВД «Академперіодика» НАН України, видаючи півсотні академічних журналів, не є їхнім видавцем законодавчо. Ці права належать науковим установам. Чи зможе кожна наукова установа налагодити контакти із закордонними видавцями, які щороку готують сотні видань різного тематичного спрямування і зацікавлені у «пакетній» співпраці?

Четверте, останнє, але так само важливе. Те, про що понад десять років говорить Науково-видавнича рада Національної академії наук України. Паперові журнали у нас отримують свідоцтва про державну реєстрацію в Міністерстві юстиції України. Електронні ні — це, фактично, самвидав. Практика відкритого доступу робить недоцільним виготовлення паперового тиражу журналів у будь-якому фіксованому обсязі. Але Міністерство юстиції ліквідуватиме свідоцтва журналів, якщо протягом двох років не отримуватиме паперового контрольного примірника. То як чинити далі: друкувати 12 примірників для контрольної розсилки чи переходити на відкритий самвидав?

Позитивні аспекти запровадження відкритого доступу.

Перше. В Україні існує таке спрямування фінансових потоків, якого домагається ЄС. Бібліотеки для передплати наукових видань коштів не мають і майже нічого не передплачують. Середній тираж за передплатою наукового журналу у НАН України — 10 примірників. Фінансування отримують видавці — наукові установи і університети. Мало, але все-таки намагаються з останніх сил за ці кошти продукувати професійно підготовлену наукову літературу. Видання наукової продукції в Україні не є прибутковим бізнесом, тож на масивний спротив видавців, що нині спостерігаємо у Європі, очікувати не випадає.

Друге. В Україні і так запроваджено відкритий доступ. У нас є Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, до якої зобов'язані подавати всі свої повнотекстові матеріали усі фахові видання. Нині можливе відтермінування викладення у відкритий доступ на два роки, від якого легко можна відмовитись за умови врегулювання інших питань.

У нас існує Книжкова палата України імені Івана Федорова, яка зберігає усю видавничу продукцію, веде її літопис починаючи від 1918 року й до свого сторіччя ініціювала проект оцифрування усього, що у них зберігається.

Зрештою, на базі УкрІНТЕІ започатковано репозитарій академічних текстів, наповнювати який будуть змушені усі наукові установи і заклади вищої освіти усією видавничою продукцією. Зрозуміло, що у них ніхто не питатиме, чи відкривати цей ресурс. Тим більше, що його розробники вбачають у ньому, по-перше, інструмент антиплагіату та оцінювання діяльності установ; по-друге, антикорупційний захід і можливість запровадження контролю діяльності спільноти експертів.

Що потрібно усвідомити для існування в умовах відкритого доступу.

В Україні існує суттєвий дисбаланс між відкритим доступом, який у нас фактично є, і його законодавчим забезпеченням, якого фактично немає.

Україна, у тому числі Академія наук, прийшли до відкритого доступу природним шляхом, через пристосування до зовнішніх обставин. Тому у нас він є одностороннім. Ми відкриті. А чи відкрито щось для нас?

Очільникам науки необхідно усвідомити, що відкритий доступ вимагає гнучкого ефективного поєднання видавничої діяльності та публікаційної активності. У чому різниця?

Видавнича діяльність — це те, що публікуємо ми. Як, за які кошти, на яких умовах ми оприлюднюємо результати наукових досліджень своїх працівників і як приймаємо чужих. Ця сфера вимагає консолідації видавничих зусиль і напрацювання стратегії підтримки вже наявного у нас відкритого доступу та забезпечення фінансової стабільності для виходу продукції.

Публікаційна активність — це де ми публікуємось, окрім власних видань. Як, за які кошти, у яких країнах і виданнях. Ця сфера так само вимагає чіткої стратегії, складовою частиною якої повинна стати система стимулювання науковців з метою оприлюднення наукових результатів у високорейтингових закордонних виданнях [5].

Що потрібно зробити, щоб примусовий відкритий доступ у трактуванні МОН України не знищив науково-видавничої діяльності Академії.

1. Укласти стратегію реформування науково-видавничої діяльності задля запровадження засад відкритого доступу на рівні НАН України та наукових установ, яка передбачатиме оптимізацію мережі наукових періодичних видань, а також інтеграцію видань у професійного видавця з покладанням на нього відповідальності за забезпечення функціонування відкритого доступу відповідно до світових вимог.

2. Розробити для наукових установ пропозиції щодо запровадження системи стимулювання вчених, а саме: надання допомоги їм у підготовці статей до високорейтингових видань, оплату публікацій у високорейтингових закордонних виданнях за вибором вченого із обов'язковим наданням обґрунтування, а також щодо умов ефективної співпраці із закордонними авторами, що хочуть публікуватись у виданнях наукових установ НАН України.

3. Опрацювати з фахівцями та ініціювати зміни у чинному законодавстві України стосовно механізмів укладання ліцензійних договорів щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності в іншій, ніж письмова, формі (ліцензії *Creative Commons*); оферт, офіційної оплати видавничої діяльності з грантових та інших коштів на наукові дослідження незалежно від джерела фінансування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Budapest Open Access Initiative. URL: <https://www.budapestopenaccessinitiative.org/> (дата звернення: 05.07.2019).
2. cOAlition S. URL: <https://www.coalition-s.org/> (дата звернення: 05.07.2019).

3. Creative Commons. URL: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=uk> (дата звернення: 05.07.2019).
4. DOAJ. URL: <https://doaj.org/> (дата звернення: 05.07.2019).
5. Діденко Ю.В., Радченко А.І. Публікаційна активність як спосіб наукової комунікації та гонитви за рейтингами. *Вісник НАН України*. 2017. № 9. С. 83—99. <https://doi.org/10.15407/visn2017.09.082>

Надійшла 05.07.2019

REFERENCES

1. Budapest Open Access Initiative. URL: <https://www.budapestopenaccessinitiative.org/>
2. cOAlition S. URL: <https://www.coalition-s.org/>
3. Creative Commons. URL: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=uk>
4. DOAJ. URL: <https://doaj.org/>
5. Didenko, Yu.V., Radchenko, A.I. Publication activity as a way of scientific communication and ratings race. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2017. (9): 82-98. <https://doi.org/10.15407/visn2017.09.082> [in Ukrainian].

Received 05.07.2019

Yu. V. Didenko, PhD (Geol.)

Scientific and Organization Department of the Presidium of NAS of Ukraine

THE EU OPEN ACCESS INITIATIVE FOR SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND THE FEASIBILITY OF SUPPORTING IT IN THE NAS OF UKRAINE

The history of the Open Access Initiative is briefly outlined. The negative and positive aspects of its implementation in Ukraine are considered. Recommendations for implementation of open access scientific publishing activities at the NAS of Ukraine are offered.

Keywords: open access, Budapest Open Access Initiative, plan S.